

А.В. Лужанський,
науковий консультант
управління забезпечення
діяльності Судової палати
у цивільних справах
Верховного Суду України

Summary

The article deals with survey of the right to access to justice in Ukraine as subjective right and determination of characteristics of this law

Доступ до правосуддя як суб'єктивне конституційне право

Зважаючи на соціальну й конституційно-правову цінність правосуддя та його особливе місце в системі гарантій захисту прав, свобод і законних інтересів, пропонуємо розглядати право на доступ до правосуддя як невід'ємну складову права на звернення до суду та передумову його реалізації. Таким чином, дослідження доступу до правосуддя саме з точки зору права особи, певного суб'єкта становить науковий інтерес.

Значний внесок у створення та розвиток теорії про зміст суб'єктивних прав зробили такі науковці, як М.Г. Александров, С.С. Алексеев, М.І. Матузов, О.Ф. Скакун, Ю.Г. Ткаченко, Л.С. Явич. Згідно з цією теорією зміст та структуру суб'єктивних прав і свобод становлять чотири різновиди можливостей:

- 1) можливість власної поведінки носія права у межах свободи, яка встановлена нормою права (право-поведінка);
- 2) можливість вимагати відповідної поведінки від зобов'язаних осіб (право-вимога);
- 3) можливість звертатися за забезпеченням суб'єктивного права до держави та суспільства (право-претензія);
- 4) можливість користуватися певним соціальним благом (право-користування)¹.

Суб'єктивні права пропонувалося розглядати як відображення та показник особливостей об'єктивного права, як його регулятивну якість².

Одним із складних питань у загальній проблемі, вирішенню якого присвячується ця стаття, є відсутність фундаментального дослідження щодо права на доступ до правосуддя в Україні як суб'єктивного права. З огляду на важливість вирішення цього питання для теорії та практики маємо на меті з'ясувати правову природу зазначеного права, виявити його характерні ознаки, дати визначення поняття «доступ до правосуддя» у контексті суб'єктивного права. Об'єктом вивчення є суспільні відносини, що складаються при виникненні, реалізації та захисті цього права, а предметом дослідження — теоретичні основи, доктрини та наукові позиції щодо суб'єктивних прав, практичні методи їх правового регулювання, нормативно-правові акти та практика їх застосування.

¹ Див.: Александров Н.Г. Сущность социалистического государства и права. — М., 1969. — 128 с.; Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. — Саратов, 1972. — С. 85, 115.

² Див.: Алексеев С.С. Общая теория права: В 2 т. — М., 1981. — Т. 1. — С. 106.

У сучасній науці те чи інше конституційне право розуміється як наявні у суб'єкта конституційно-правових відносин певні юридичні можливості задоволення особистих потреб та інтересів відповідно до рівня розвитку громадянського суспільства й держави³. Звертається увага на закріплення таких можливостей на рівні Конституції України⁴, наголошується на їх загальності та рівності⁵, а також на тому, що природа конституційних прав і свобод має суб'єктивний характер⁶ та може бути розкрита тільки за умови розуміння суб'єктивного права як можливості обирати вид і міру поведінки у межах закону⁷.

Істотним фактором, який впливає на природу права на доступ до правосуддя, є діяльність держави — зокрема, від волі законодавця залежить не лише виникнення самого права в об'єктивному значенні, а й створення відповідних умов та механізмів його реалізації, без яких саме суб'єктивне право набуває суто декларативного характеру

Таким чином, конституційне право на судовий захист та його складову — право на доступ до правосуддя — можна досліджувати не лише у їх об'єктивному значенні (як систему встановлених і гарантованих державою суспільно-регулюючих, формально виражених та загальнообов'язкових норм), а і в суб'єктивному (як міру юридично можливої поведінки, що задовольняє інтереси певної особи).

В юридичній літературі зазначається, що суб'єктивний характер права виявляється в тому, що воно: а) залежить від волі суб'єкта; б) реалізується залежно від його бажання та належить йому⁸. Погоджуючись із таким підходом у цілому, зауважимо, що істотним фактором, який впливає на природу права на доступ до правосуддя, є діяльність держави — зокрема, від волі законодавця залежить не лише виникнення самого права в об'єктивному значенні, а й створення відповідних умов та механізмів його реалізації, без яких саме суб'єктивне право набуває суто декларативного характеру.

Право на доступ до правосуддя належить до основних і невідчужуваних прав людини. Тією чи іншою мірою (переважно через регулювання питань справедливого судового розгляду) воно конкретизоване та закріплене у всіх міжнародно-правових актах, що належать до сфери захис-

ту прав людини і громадянина та визнаються загальноприйнятими стандартами.

Утверджене об'єктивним правом (зокрема, міжнародними договорами, ч. 1 ст. 9 Основного Закону, ст. 19 Закону від 29 червня 2004 р. № 1906-IV «Про міжнародні договори України»), право на доступ до правосуддя в Україні як суб'єктивне право не обов'язково має впливати з Конституції чи законів України, його «джерелом» може бути й судова практика міжнародних судових установ, зокрема Європейського суду з прав людини.

Так, у рішеннях цього суду розкриваються різні аспекти зазначеного права через констатацію конкретних його порушень, таких як: відсутність можливості подати позов до суду з метою вивчення органами правосуддя всіх питань факту і права перед ухваленням обов'язкового рішення⁹; ухвалення парламентом закону, згідно з яким деякі заяви не приймалися до розгляду в судовому порядку, а розгляд справ, що перебували в суді, припинявся¹⁰; зміна законодавства, наслідком якої був сприятливий для держави та такий, що суперечить інтересам заявників, результат триваючої цивільної справи¹¹; нормативно закріплена неможливість особи самостійно звернутися до суду з позовом¹²; відмова суду розглядати факти, що відігравали важливу роль у вирішенні спірного питання¹³; неможливість ухвалення судом рішення через втрату матеріалів справи¹⁴; обмеження державою дії окремих судових рішень шляхом ухвалення законів¹⁵; невиконання ухваленого на користь заявника рішення суду та подальше законодавче обмеження такого виконання¹⁶.

Традиційно зміст суб'єктивного права особи пов'язують із забезпеченими законом можливостями: певної поведінки носія суб'єктивного права, якому кореспондує обов'язок інших осіб і можливість при порушенні суб'єктивного права звернути-

⁹ Див.: Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ле Компт, Ван Левен та Де Мейер проти Бельгії» (Le Compté, Van Leuven and De Meyere v. Belgium) від 23.06.1981 р. // Series A, no. 43, p. 24.

¹⁰ Див.: Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Панагеоріу проти Греції» (Papaageorgiou c. Grece) від 22.10.1997 р. // Recueil des arrêts et décisions 1997-VI. — с. 2287.

¹¹ Див.: Решение Европейского Суда по правам человека по делу «Компания «Эс-се-эм сканне де л'Уэст Лионе» и другие против Франции» (SCM Scanner de l'Ouest Lyonnais and others v. France) от 21.06.2007 г. // Бюллетень Европейского Суда по правам человека. — 2008. — № 1. — С. 30—31.

¹² Див.: Трегубов Е.Л. Право на справедливый суд у практиці Європейського суду з прав людини // Форум права. — 2010. — № 1. — С. 358—363.

¹³ Див.: www.coe.kiev.ua/putivnn/f_010.htm

¹⁴ Див.: Решение Европейского Суда по правам человека по делу «Дубинская против России» (Dubinskaya v. Russia) от 13.07.2006 г. // Бюллетень Европейского Суда по правам человека. — 2007. — № 2. — С. 37.

¹⁵ Див.: Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Грецькі нафтопереробні підприємства «Стран» і Стратіс Андреадіс проти Греції» (Raffineries Grecques Stran et Stratis Andreadis c. Grece) від 09.12.1994 р. // Series A, no. 301-B.

¹⁶ Див.: Решение Европейского Суда по правам человека по делу «Еличич против Боснии и Герцеговины» (Jelicic v. Bosnia and Herzegovina) от 31.10.2006 г. // Бюллетень Европейского Суда по правам человека. — 2007. — № 4. — С. 21—22.

³ Див.: Фрицький О.Ф. Конституційне право України: Підруч. — К., 2002. — С. 162.

⁴ Див.: Кравченко В.В. Конституційне право України: Навч. посіб. — К., 2004. — С. 140—143.

⁵ Див.: Фрицький О.Ф. Значч. праця. — С. 162.

⁶ Див.: Боняк В.О. Поняття суб'єктивного права на освіту // Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України. — 2003. — № 1. — С. 22—28.

⁷ Див.: Букач В.В., Олійник А.Ю. Конституційні політичні права та свободи людини і громадянина в Україні. — Д., 2006. — С. 55—56.

⁸ Див.: Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підруч. / Пер. з рос. — Х., 2001. — С. 353.

ся до примусової сили державних органів¹⁷; діяти згідно з власним волевиявленням і метою задоволення своїх інтересів, які не суперечать загальному інтересу тих, хто здійснює економічне й політичне панування¹⁸; задовольняти свої матеріальні й духовні запоти, тобто користуватися соціальними благами¹⁹.

На початку ХХ ст. видатний правознавець Б.О. Кістяківський зазначав, що право — це не лише сукупність норм, але й життєве явище. Право як сукупність норм — це об'єктивне право. Суб'єктивне право — це життєве явище, що здійснюється²⁰. Взаємодія об'єктивного та суб'єктивного права виявляється через два напрями: а) об'єктивне право є мірою реалізації можливостей, наданих правом суб'єктам; б) суб'єктивне право — це засіб (спосіб) реалізації об'єктивного права шляхом його конкретизації²¹.

Право на судовий захист належить не до категорії політичних прав, а до прав людини і громадянина та жодним чином не може бути залежним від наявності громадянства, тому нарівні з громадянами та юридичними особами України його мають фізичні особи-суб'єкти підприємницької діяльності, іноземці, особи без громадянства, а також іноземні юридичні особи

Отже, суб'єктивне право має відповідати критеріям реальності, доступності та визначеності, оскільки від цього залежить можливість особи користуватися цим правом та передбачати наслідки свого поведіння.

З огляду на соціально-правову значимість міжнародно-правовий рівень регламентації та захисту право на доступ до правосуддя можна віднести до основних, фундаментальних прав.

Як право суб'єктивне воно нерозривно пов'язане з володільцем — конкретним, індивідуально визначеним суб'єктом.

Суб'єктами, щодо яких здійснюється правосуддя, деякі дослідники визначають «сторони економічних, політичних, управлінських та інших спорів — громадян, їх об'єднання, юридичних осіб, державні органи та органи місцевого самоврядування»²².

У зв'язку з цим вважаємо за доцільне зауважити на такому:

– по-перше, не у всіх категоріях справ та видах судочинства є сторони (наприклад, у цивільному про-

цесі — лише заявник у справах про видачу судового наказу та у справах окремого провадження (ч. 1 ст. 95, ч. 4 ст. 235 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК); у деяких випадках єдиним суб'єктом подання до суду про обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, передбачених статтями 30—32 Конституції, є слідчий, керівник оперативного підрозділу або його заступник (пункти 7, 9 ч. 1, ч. 2 ст. 8 Закону від 18 лютого 1992 р. № 2135-ХІІ «Про оперативно-розшукову діяльність», п. 6 ч. 2 ст. 7 Закону від 26 грудня 2002 р. № 374-ІV «Про контррозвідувальну діяльність», ст. 15 Закону від 30 червня 1993 р. № 3341-ХІІ «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю»); суб'єктами подання про застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання і заміни невідбутої частини покарання більш м'яким є орган, що видає відбуван-

ням покарання, спільно зі спостережною комісією або службою у справах неповнолітніх, а щодо осіб, які відбувають покарання в дисциплінарному батальйоні, — командування дисциплінарного батальйону (частини 1, 2 ст. 407 Кримінально-процесуального кодексу України);

– по-друге, перелік суб'єктів права на доступ до правосуддя не може бути закритим (вичерпним). Так, відповідно до ч. 1 ст. 7 Закону від 7 липня 2010 р. № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів» (далі — Закон № 2453-VI) кожному гарантується захист його прав, свобод та законних інтересів незалежним і безстороннім судом, утвореним відповідно до закону. Також суб'єктний склад не можна обмежувати «громадянами»²³, адже право на судовий захист належить не до категорії політичних прав, а до прав людини і громадянина та жодним чином не може бути залежним від наявності громадянства, тому нарівні з громадянами та юридичними особами України його мають фізичні особи-суб'єкти підприємницької діяльності, іноземці, особи без громадянства, а також іноземні юридичні особи (ч. 4 ст. 7 Закону № 2453-VI). У Рішенні Конституційного Суду України від 25 листопада 1997 р. № 6-зп (справа громадянки Дзюби Г.П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи) вжито у ч. 2 ст. 55 Конституції поняття «кожен» офіційно розтлумачено як «громадянин України, іноземець, особа без громадянства». Цей приклад ілюструє випадок, коли закон порівняно з конституцією гарантує право на судовий захист значно ширшому колу осіб, зокрема фізичним особам-суб'єктам підприємницької діяльності та юридичним особам, у тому числі іноземним.

²³ Ржепецька К.М. Значч. праця. — С. 365.

¹⁷ Див.: Генкин Д.М. Право собственности как абсолютное субъективное право // Советское государство и право. — 1958. — № 6. — С. 94.

¹⁸ Див.: Явич Л.С. Общая теория права. — Л., 1976. — С. 172.

¹⁹ Див.: Анисимов А.Л. Честь, достоинство, деловая репутация: гражданско-правовая защита. — М., 1994. — 79 с.

²⁰ Див.: Кістяківський Б. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. — М., 1916. — С. 359.

²¹ Див.: Скакун О.Ф. Значч. праця. — С. 353.

²² Ржепецька К.М. Судовий контроль як адміністративно-правовий засіб захисту прав і свобод людини // Форум права. — 2009. — № 2. — С. 364—368.

Щодо широкого розуміння поняття «кожен» у контексті реалізації права на судовий захист необхідно звернути увагу на особливості, пов'язані з процесуальною правосуб'єктністю та складом суб'єктів права на звернення до Конституційного Суду України: 1) малолітні особи віком до чотирнадцяти років, неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (крім тих, яким у встановленому законом порядку надано повну цивільну дієздатність), особи, цивільна дієздатність яких обмежена, недієздатні фізичні особи мають таке право, але воно може бути реалізоване через законних представників (ст. 39, п. 2 ч. 3 ст. 121 ЦПК); 2) здатність фізичних осіб особисто здійснювати свої адміністративні процесуальні права та обов'язки пов'язана з наявністю дієздатності, досягненням повноліття, а також до його досягнення — з можливістю відповідно до законодавства самостійно брати участь у спорах з приводу публічно-правових відносин, в інших випадках представництво інтересів здійснюється законними представниками (ч. 2 ст. 48, частини 4, 5 ст. 56 Кодексу адміністративного судочинства України); склад суб'єктів права на звернення до єдиного органу конституційної юрисдикції визначається Конституцією (п. 1 ч. 1 ст. 150) та законами України і залежить від виду звернення.

Суб'єктивне право не лише вказує на його приналежність певному суб'єкту, а й відображає той факт, що воно як міра можливої поведінки особи залежить у визначених межах від волі, свідомості та особистого бажання конкретної особи, особливо в аспекті використання нею цього права²⁴, можливості реалізації свого інтересу²⁵. Разом з цим, як слушно зауважив Л.С. Явич, суб'єктивне право — це не свобода в рамках закону, а законом гарантована свобода, тобто визнана правом і така, що підлягає неухильній охороні з боку держави, можливість самостійно діяти й приймати вольові рішення²⁶.

Таким чином, застосовуючи різні критерії для класифікації, можна виділити такі ознаки суб'єктивного права на доступ до правосуддя: об'єктивна природа походження (зумовленість об'єктивним правом та практикою міжнародних судових установ; позитивні дії з боку держави); тип походження (позитивне, основне (конституційне) право, набуте на підставі закону); загальний характер (можливість певної поведінки є індивідуальним суб'єктивним правом кожного); рівність права та умов його реалізації (однаковий зміст та обсяг права стосовно інших суб'єктів, заборона привілеїв чи обмежень за

будь-якими ознаками); сфера правореалізації (вияв у правовідносинах, урегульованість юридичними нормами); засіб правореалізації (зв'язок з іншими правами, свободами та законними інтересами та передумова їх захисту); належність суб'єкту права (невід'ємна складова конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні, юридичних осіб приватного та публічного права; індивідуальне право; виключна ініціатива суб'єкта щодо правореалізації); форма вияву (зумовлена об'єктивним правом можливість, як визначальний фактор вибору типу санкціонованої державою поведінки суб'єкта для задоволення його інтересів); зміст права (право на справедливий суд); гарантованість державного захисту (абсолютна природа права; повна та всеосяжна заборона обмежень, у тому числі в умовах воєнного або надзвичайного стану); наявність правозахисних механізмів (можливість захисту на національному та наднаціональному (міжнародному) рівнях у разі порушення, що є запорукою відновлення порушеного права).

Суб'єктивне право не лише вказує на його приналежність певному суб'єкту, а й відображає той факт, що воно як міра можливої поведінки особи залежить у визначених межах від волі, свідомості та особистого бажання конкретної особи, особливо в аспекті використання нею цього права

На наш погляд, наведені вище характерні ознаки суб'єктивного права кожного на доступ до правосуддя як фундаментального (основного) права дають підстави для визначення його як створеної, юридично визнаної та гарантованої державою через норми об'єктивного права та практику міжнародних судових установ можливості самостійного вибору суб'єктом правовідносин типу санкціонованої державою поведінки, наслідком якої є реалізація права на доступ до суду та на судовий розгляд, а за наявності законних підстав — і на судовий захист прав, свобод та законних інтересів.

Щодо перспективи подальших розвідок досліджуваної теми, то на нашу думку, в теоретичному плані слід зосередити увагу на з'ясуванні сутності, структури, ціннісних характеристик, місця та ролі права на доступ до правосуддя як у конкретних правовідносинах, так і в правовій системі України загалом. Це дало б змогу удосконалити нормативно-правове моделювання способу конституційно-правового врегулювання відповідних суспільних відносин у процесі правотворчості та правозастосування, оптимізувати законодавче закріплення зазначеного права. Як спосіб досягнення такої мети пропонується ретельно дослідити істотні елементи права на доступ до правосуддя, їх співвідношення та взаємозв'язок, а також специфічні особливості реалізації кожного з таких елементів.

²⁴ Див.: Матузов Н.И. Субъективные права граждан СССР. — Саратов, 1966. — С. 19.

²⁵ Див.: Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права. — Тула, 2001. — С. 74.

²⁶ Див.: Явич Л.С. Знач. прая. — С. 179.